

KAPPANYOS ANDRÁS

Borsszem Jankó öröksége

1867 és 1868 a magyar történelem azon kegyelmi pillanatai közé tartozik, amikor a politikai elit felismerte és hatékonyan képviselte a nemzetként megnevezett politikai közösség valós érdekeit. Ezek az érdekek a gazdasági, társadalmi, technológiai és kulturális modernizáció irányába mutattak, amelynek motorja Nyugat-Európában mindenhol a saját felemelkedése érdekében munkálkodó városi polgárság volt. Magyarországon a rendelkezésre álló városi polgárok jelentős része nem volt magyar identitású vagy magyar ajkú, sőt sokan közülük teljes értékű polgárjogokkal sem rendelkeztek, így korlátozottan voltak alkalmasak rá, hogy a nemzet modernizálását előmozdító nemzeti polgárság válják belőlük. Ezzel együtt is minden más szóba jöhető társadalmi rétegnél több lehetőség rejtett bennük, főként mivel ez a felkínált szerep számukra is belátható előnyöket hozott. Ha nem riadunk vissza némi leegyszerűsítéstől, fogalmazhatunk úgy, hogy a zsidó emancipáció a magyar modernség egyik kulcskérdésévé vált.

Az 1867. évi, mindössze két paragrafusból álló XVII. törvénycikk természetesen csak egy fontos lépcsőfok volt a korábban már megindult folyamatban, hiszen a negyvenes évektől kezdve a világi zsidóság körében tömeges volt az asszimilációs törekvés, egyebek mellett több önkéntes zsidó egyesület munkálkodott a magyar nyelv és kultúra kollektív elsajátításán (TÓTH 2005; 207–216).

Ehhez a folyamathoz azonban nemcsak az alanyoknak kellett megváltozniuk, hanem magának a nemzetfogalomnak is át kellett (volna) formálódnia. Az eredetközösség feltételezésén alapuló nemzetfogalom, amelyet például Kölcsey *Himnusza* használ (Bendegúznak vére), kizárja az asszimilációt, hiszen egy vérségi alapon meghatározott csoportba

nem lehet utólag bekerülni. Az a teljes jogú befogadást csak a hagyomány- és értékközösségen, tehát elsajátítható, szocializáció útján megszerezhető ismérveken alapuló nemzetfogalom teszi lehetővé (SZÚCS 1974; 23–41). Ez a százötven évvel ezelőtti igény a mai napig sem teljesült, a kulturális váltás mindmáig sem ment végbe teljesen, mint ezt naponta tapasztalhatjuk politikusi és újságírói megnyilatkozásokban vagy – különös töménységben – sportrendezvényeken.

Ennek a befejezetlen folyamatnak egyik fontos korai ágense és terméke Ágai Adolf és fő műve, a *Borsszem Jankó* című kormánypárti élcslap. Az 1868-ban indult és hét évtizedet megélt folyóirat kezdettől kiállt a zsidó emancipáció mellett, de ennek módja meglehetősen ellentmondásos (vö. KOMLÓS 1936). A lapszámok alapvetően másként épültek fel, mint a 20. század vagy napjaink periodikái. A *Borsszem Jankó* elődeitől vette át és fejlesztette tovább azt a kommunikációs stratégiát, hogy azonosítható szerzők, illetve tematikus vagy műfaji rovatok helyett fiktív personák köré építette a terjedelem túlnyomó részét. Ezek az alakok hol szerzőként, hol levelezőként, hol tárcák, anekdoták, jelenetek szereplőiként bukkantak fel, és a kortárs magyar társadalom egy-egy jellegzetes típusát képviselték. Mokány Berci, a földbirtokos kurtanemes, Titán Laci, a nemzeti költőgéniusz, Mihaszna András, a rendőr, Lengenádfalvy Kotlik Zirzabella, az idősödő honleány, Bukovay Absentus, a korhely diák, Sanyaró Vendel, a mélabús köztisztviselő és még jó néhányan. A *Borsszem Jankó* tehát a társadalom számos más feszültségét és egyensúlyzavarát is tematizálta a zsidó emancipáció mellett, mégis feltűnő azoknak a fiktív alakoknak a viszonylagos sokasága, akiknek a zsidóság a legfőbb attribútumuk. Menákiem Cziczeszbeiszter rabbi, Seifensteiner Salamon boltos, Börzeviczy W. M. bankár (nyílt utalással Wahrmann Mórra), Wewresshegy Dávid földbirtokos, az ügyeskedő Blau Kóbi, és a legfontosabb figura, a hazafias kispolgár Spitzig Iczig. Ágai és szerzőtársai különös gonddal dolgozták ki figuráik nyelvi reprezentációját: minden megnyilatkozás olyan gazdagon fel van szerelve a maga sajátos manírjaival, automatizmusaival és normasértéseivel, hogy a szereplőkre akár a nevek kiírása nélkül is ráismerhessen az olvasó. Ágaiban kétségkívül jelentős stilsztát, a heteroglosszia páratlan mesterét tisztelhetjük. A koncepció azonban távolról sem lett volna ilyen

sikeres, ha a nyelvi portrékat nem támogatják Jankó János, a kor legkiválóbb karikaturistájának rajzolt portréi (lásd még: BUZINKAY 1988).

Ezek az ábrázolások – a nyelvek is, de különösen a vizuálisak – mai szemmel nézve egyértelműen antiszemitának minősülnek. Ezt a benyomást enyhítheti, ha a *Borsszem Jankó* szövegeit és képeit a valóban antiszemita kortárs élclapok, például a *Bolond Istók*, vagy különösen a *Herkó Péter* brutálisan kirekesztő publikációival vetjük össze, vagy ha kitekintünk a nemzetközi szcénára, ahol például a londoni *Punch* rendszeresen majomként ábrázolta az íreket. De ha elvonatkoztatunk a kontextustól, a lap belső ellentmondásai akkor is szembetűnőek az asszimiláció kérdésében. 1882 júliusában, a tiszzaeszlári vérvád idején egy aláírás nélküli, 48 soros óda jelenik meg a lapban *A magyar zsidókhöz* címmel, amely a teljes beolvadásra szólít fel efféle sorokkal:

„Ha majd »hazáért« élni, halni tudtok,

Fölldatik az ahasvéri átok

És megszűnik a bús, sivár bolyongás —

A magyar nemzet a ti messiástok!” (15. évf. 28. szám [1882. július 9.], 2.)

Ugyanebben a lapszámban jelenik meg az *Asszimiláció* című karikatúra, amely díszmagyarba öltözött és bajuszt növesztett, de az antiszemitizmus által definiált összetéveszthetetlen, sztereotip testi jegyeket viselő zsidó férfiakat ábrázol, vagyis lényegében azt üzeni, hogy a beolvadás esélytelen – hiszen a kampós orron és a görbe lábón a leghazafiasabb érzelmek sem tudnak változtatni (15. évf. 28. szám [1882. július 9.], 10).

Ennek az ellentmondásnak az egyik megközelítése az asszimiláció teljes átélésében keresi a magyarázatot: az azonosulás eszerint olyan fokúvá vált, hogy az asszimiláns a többségi kultúra averzióit, így az antiszemitizmust is képes interiorizálni (VÖRÖS 2003). E kétségkívül gyakran tapasztalható mechanizmus mellett azt is szem előtt kell tartanunk, hogy míg a többi kisebbség például a népviselete alapján volt azonosítható a karikatúrákon, addig a zsidóság (s különösen az asszimilálódott zsidóság) identifikációja lényegében csak a sztereotip testi jegyek alapján volt lehetséges. Ez a furcsa szemiotikai keret úgyszólván logikailag zárja ki a filozsemita karikatúra lehetőségét: a „zsidóra” kizárólag a jellegzetes csúfsága révén van módunk ráismerni.

Érdekes megfigyelni, hogy a karikatúrák csaknem kizárólag férfiarcozat és -testeket ábrázolnak: valójában a zsidó attribútumok csak férfi alanyban válnak abjektté. A ritkán ábrázolt zsidó nő (mint a fent említett *Assimiláció* című rajzon), ha nem is szép, mindenesetre egzotikus és meghódítható (meghódítandó) idegenségét csak a szokottnál nagyobb, de még nem groteszk orr és a sűrű szemöldök jelzi, ami egy más kontextusban akár spanyol donnára is utalhatna. A megkülönböztetés mélyen patriarchális antropológiai alapjait le sem lehetne tagadni: ahol a férfi elpusztítandó ellenség, ott a nő potenciális zsákmány.

Az esélyt sem adó vizuális ábrázoláshoz hasonló jelenség a nyelvi reprezentációban is megfigyelhető: úgyszólván minden nemzetiségi (vagy más kisebbségi) csoportnak kétféle megnevezése létezik, amelyek párba állíthatók egymással: egy semleges, többnyire az önmegnevezéssel azonos, és egy pejoratív, azaz kirekesztő, idegenként megbélyegző, vagy legalábbis lekicsinylő: román – oláh; szlovák – tót; szerb – rác; roma – cigány. A zsidók esetében azonban a két terminus azonos, így a használatából nem lehet teljesen kiküszöbölni a kirekesztés konnotációját. Ezt a nyelvi keretet igyekszik meghaladni az egyre elterjedtebb idézőjeles forma (SCHEIN–SZŰCS 2013), illetve a György Péter által bevezetett „nem zsidó zsidó” kifejezés (GYÖRGY 2012). Ezen felül azt az evidenciát is figyelembe kell vennünk, hogy az asszimiláció támogatása, bár harcban áll az asszimilációt ellenző antiszemitizmussal, mégsem azonos a filoszemitizmussal. A *Borsszem Jankó* voltaképpen szintén a zsidó kulturális örökség eltüntetését kívánja, csak éppen nem kirekesztés, hanem befogadás révén. Ennélfogva nemcsak az asszimilációnak ellenálló zsidóban, hanem az asszimilánsban megmaradt zsidó vonásokban is ellenfelet lát (vö. KOMLÓS 1936), más kérdés, hogy rajzban a kulturális vonások kevésbé rögzíthetők, mint a sztereotip testi vonások.

A kisebbségek asszimilációjára irányuló szándék gyakran párosul modernizációs aspirációkkal, de bármilyen jóindulatú legyen is, valószínűleg sohasem lehet mentes az ellentmondásoktól. Ahogyan a 19. század utolsó harmadában egy magyarországi élclap szerepet vállalt a modern nemzet kialakítására irányuló törekvésekben, az érdekes párhuzamot mutat a tízes–húszas évek amerikai némafilmgyártásával, amely szintén

egy modern nemzet kialakítását célozta, azzal a különbséggel, hogy ott inkább a modernség technológiai és intézményi feltételei voltak adot-
tak, s az egységes nemzet képzete és társadalmi-kulturális szövete, vagy-
is a hagyományközösség hiányzott. D. W. Griffith 1915-ös mesterműve,
A nemzet születése ezt elsősorban a feketék integrációja kapcsán élezte
ki. A polgárháború idején játszódó történet negatív hősei az északi had-
seregből elszabadult, állatias, fosztogató és erőszaktevő fekete katonák,
de velük szemben ott állnak a „jó négerék”, a lojalis déli házicselédek,
akik önfeláldozóan védik fehér gazdáikat. Rendkívül árulkodó, hogy míg
a tömegjelenetekben számos valódi fekete statisztát láthatunk, a jelen-
tősebb szerepeket (gonoszakat és jókat egyaránt) befestett arcú fehér
színészek alakítják – ez sokat elmond az integráció valódi lehetőségeiről.
Ennél is jobb példa a bevándorlás tematizálása a tízes–húszas évek bör-
leszkeiben. Az idegenség olykor csak a konfliktus alapja, mint Buster
Keaton 1922-es, *A nejem pereputtya* című filmjében, ahol egy angolul
mukkot sem tudó lengyel békebíró tévedésből összeadja Bustert egy
hárpiaival, aki egy kisebb sérelem miatt rángatta őt a törvény elé. Chap-
lin 1917-es *Bevándorló* című filmjében viszont annak lehetünk tanúi,
amint Charlie és Edna, mint friss bevándorlók, egy étteremben tanulják
a helyes viselkedést. A némafilm tökéletesen alkalmas volt arra, hogy a
komikus szituációkban, szavak nélkül bemutassa, milyen illetlenség fent
hagyni a kalapot, vagy késsel lapátolni a főzeléket. A valódi friss beván-
dorlók pedig minden bizonnyal értettek a szóból, illetve a szót helyette-
sítő gesztusokból. A némafilm – éppen nyelvi semlegessége révén – így
válhatott az „olvasztótégely” fontos mechanizmusává, az asszimiláció
hatékony (noha továbbra is ellentmondásos) eszközévé; s ugyanezért
játszottak kulcsszerepet a *Borsszem Jankó*ban a karikatúrák.

A *Borsszem Jankó* humorából természetesen nem sokat értett volna a
magyarul rosszul tudó olvasó. A különböző szereplők normasértései (il-
letve alternatív normái) csak annak voltak érthetőek, aki birtokában volt
a sztenderd köznyelvnek, hiszen a normasértés felismeréséhez elenged-
hetetlen a norma biztos ismerete. Az élclap stratégiájának különösen
érdekes eleme, hogy nem mutat fel explicit normát: a szereplők között
nem vonultatja fel a tökéletesen asszimilálódott, modern és nemzeti

polgárt, hiszen ha volna ilyen, az a szatirikus perspektíva számára láthatatlanná válna, mivel egyáltalán nem volna vicces – és voltaképpen éppen ez a láthatatlanság az a virtuális cél, amelyet a lap az olvasói számára felkínál. A norma tehát implicit módon jelenik meg: aki biztonsággal érti a viccek többségét, rendelkezik az ehhez szükséges nyelvi kompetenciával, általános műveltséggel, aktuális tájékozottsággal és intelligenciával, az már jó úton van a vágyott láthatatlanság, a zsidóság bélyegétől való megszabadulás felé.

Másfél évszázad távolságából lehetetlen megítélni, hogy mekkora volt a *Borsszem Jankó* valódi jelentősége az asszimiláció inspirálásában és támogatásában. Ellentmondásossága ellenére a lapnak elvitathatatlan érdeme, hogy megnyitott és évtizedeken át fenntartott egy olyan diszkurzust, amelyben az asszimiláció nehézségeiről szabadon lehetett beszélni és gondolkodni, sőt akár a sztereotip „zsidónak” felrótt hiányosságokat is lehetett kritikusan tematizálni, miközben a valódi, militáns antiszemitizmus vádló, kirekesztő, dehumanizáló szólamát távol tartották. Ez az asszimilációpárti diszkurzus ikonográfiájában érintkezett az antiszemitizmussal, de annak a zsidóság eredendő gonoszságára, titkos romboló szándékára vonatkozó alapvető állításait sohasem osztotta. A szatíra éle mindenekelőtt a zsidó ügyetlenséget, specifikusan az alkalmazkodásban mutatott ügyetlenséget célozta, veszélytelennek és kissé szánalmasnak mutatta a tárgyát. Így a gyakorlatban alighanem a szatirikus reflexió terepére csatornázta az ösztönös xenofób érzelmek egy részét is, nem engedte őket politikai állásponttá merevedni, a gyűlöletet és gyanakvást atyáskodó lenézéssé konvertálta, s ezzel – legalábbis részben – kifogta a szelet a politikai antiszemitizmus vitorlájából. Mindennek az irodalmi jelentősége abban kereshető, hogy a *Nyugat* nagy nemzedékének tagjai ebben az asszimilációpárti diszkurzusban nevelkedtek, sőt jórészt már a szüleik is ebben szocializálódtak.

Az imént vázolt mechanizmus működését visszaigazolja az a tény, hogy 1920-ban, amikor a numerus clausus révén az asszimilációs ajánlat intézményes visszavonásának első komoly lépése megtörtént, az élclapok piacán új, radikálisabb szereplő jelent meg, Nagy Imre teremtménye, *Az Ojság*. A folyóirat az első szám alcímében „Liberális napilap”-ként nevez-

te meg magát, noha kéthetenként jelent meg, és ez egyben azt is jelzi, mennyire vehetjük komolyan a politikai hovatartozás meghatározását. Az alcím ugyanis minden számban más, az első hónapokban például „Palesztinai héber félhivatalos” vagy „A magyar árdrázsidók hivatalos lapja”, sőt egyszerűen „Sajtótermék” is szerepel. Ugyanígy viccelnek a kiadóhivatal címével (Pénzpiac tér; Poloska tér és Bolha utca sarok; Numerusz Klauzál tér stb.), a kiadás helyével (ami lehet Judapest, Zsüdapé, Jordánfalva, Blassejarmet stb.) vagy a szerkesztők fiktív neveivel (elég, ha Zsidrákosi Jenő nevét megemlítjük), s még az „évfolyam” helyett is „árfolyam” szerepel. Az *Ojság* diszkurzusa tehát voltaképpen anarchista: olyasféle stratégiát folytat, mint manapság a *Hírcsárda*, vagy a nemzetközi szcénnán a *Charlie Hebdo* – azzal a különbséggel, hogy *Az Ojság* célzottan a virtigli antiszemitizmus sematikus mintázatait hozza mozgásba és teszi nevetségessé. A sejtetésre, sanda inszINUÁCIÓRA építő kommunikációs stratégia elemei a legváratlanabb helyeken bukkannak fel, például amikor a Fővárosi Nagy Orrfeum műsorát ismertetik. A kezdetben ritka rajzos viccek között látványos a *Változatok a Zs húron* című alkotás, amely ugyanazt a sztereotíp zsidó férfitípust ábrázolja (ezúttal Spitzer Icigként megnevezve) nyolc különböző arckifejezéssel, nevetségessé téve a sejtetés felesleges aktusát (1. évf. 6. szám [1920. augusztus 28.], 2). Az elvárt reakció valami olyasmi volna: „igen, egy zsidó, sag schon”.

Az Ojság a 20. században már halványabbá váló *Borsszem Jankó* riválisává vált, és néhány évvel sikerült is túlélnie, csak 1939-ben hagyta abba működését. Ez egyben ennek a diszkurzustípusnak a minden bizonnyal végleges eltűnését jelentette. Az 1945-ben indult kommunista *Ludas Matyi* egyik első számában (nyilvánvalóan a holokauszt kulturális tapasztalattá válása előtt) még visszatér *Az Ojság* bizarr humora, amikor arról adnak hírt, hogy Imrédy Béla 7/8 részét Berlinben letartóztatták, de a maradék 1/8-ot (amely nem volt árja) visszaküldték a pesti Chevra Kadisának (1. évf. 1. szám [1945. május 20.], 6). A következő vicc azonban egyértelműen jelzi a fókusz megváltozását: „– Uraságodat mindig Berényi-nek hívták? – Nem. Most magyarosítottam. – Braun, volt? – Nem. Baky” (1. évf. 1. szám [1945. május 20.], 10). Az identitást manipuláló műveletek tehát immár jellemzően nem a zsidó, hanem a dzsentri szármá-

zás eltüntetésére irányulnak. A *Borsszem Jankó* által propagált láthatatlanná válás pedig – az államszocialista kultúrpolitika sajátosan lefojtott diszkurzusterétől támogatva – olyan remekül sikerült, hogy az eredethez kötött identitástudat reflexiója sokszor még a zárt ajtók mögötti családi beszélgetésekből is kiszorult, hogy néhol azután a rendszerváltás után, teljes nemzedékeket átugorva bukkanjon újra felszínre. Az asszimilációpárti támogató szatíra diszkurzusa azonban nem állítható helyre: ez a vicc örökre elromlott.

KIADÁSOK

Borsszem Jankó (1868–1936)

Az Ojság (1820–1939)

Ludas Matyi (1945–1992)

IRODALOM

BUZINKAY Géza (1983): *Borsszem Jankó és társai: magyar élclapok és karikatúrák a XIX. század második felében*. Budapest, Corvina

BUZINKAY Géza (1988): *Mokány Berczi és Spitzig Iczig, Göre Gábor mög a többiek: A magyar társadalom figurái az élclapokban 1860 és 1918 között*. Budapest, Magvető

GYÖRGY Péter (2012): *Apám helyett*. Magvető, Budapest

GYURGYÁK János (2001): *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Osiris, Budapest

KOMLÓS Aladár (1936): Ágai Adolf zsidósága. *Múlt és jövő*, május, 131–134.

SCHEIN Gábor–SZŰCS Teri (szerk.) (2013): *„Zsidó” identitásképek a huszadik századi magyar irodalomban*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest

SZŰCS Jenő (1974): *Nemzet és történelem*. Gondolat, Budapest

TÓTH Árpád (2005): *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. L'Harmattan, Budapest

VÖRÖS Kati (2003): *Judapesti Buleváron*. Médiakutató

https://mediakutato.hu/cikk/2003_01_tavas/02_judapesti_bulevaron

KÉPESLAP (2012, OLAJ, VÁSZON, 90×141 CM)

